

El poblat medieval de l'Esquerda (les Masies de Roda de Ter, Osona)

IMMACULADA OLLICH I CASTANYER

Les excavacions realitzades en els darrers anys (des del 1977 en endavant) al jaciment arqueològic de l'Esquerda (Osona) ens porten a fer un replantejament global d'aquest lloc, sobretot pel que fa a la continuïtat i superposició de poblament en èpoques diverses.

Les últimes campanyes de prospecció a la zona de la muralla mostren la presència d'un nivell ibèric datable cap als segles III-II a.C. Aquest aspecte de l'excavació, tot just en fase de prospecció i localització, està a càrrec de l'arqueòloga M. Dolors Buxó i Ausió.

Malgrat que avui ens centrem en el sector medieval, és interessant de remarcar el fet de la reutilització d'un hàbitat ibèric en èpoques posteriors, cas comprovable també a d'altres jaciments, com Olèrdola. El problema plantejat és si, entre les dues grans etapes localitzades fins ara (món ibèric i món medieval), hi ha una continuïtat o bé un trencament en l'ocupació del lloc.

Anem a veure tot seguit una sèrie de punts referents al poblat Baix-Medieval de l'Esquerda: després de la documentació de l'època, analitzarem els elements de defensa i d'elecció del lloc, els elements de formació i d'estructuració urbanística, els elements d'hàbitat i la necròpolis.

1. LA DOCUMENTACIÓ

El lloc conegut avui com «l'Esquerda» és anomenat per la documentació medieval «Roda», topònim que manté la població enclavada vora el pont, al costat de la carretera. El nucli antic és, doncs, el de l'Esquerda, que passa per diverses fases al llarg de l'Edat Mitjana: 1) destrucció de

la *civitas*, s. IX; 2) formació del poblament medieval, segles X-XI; i 3) formació de l'actual nucli de Roda, segles XII-XIII.¹

La primera vegada que els documents esmenten Roda és en els *Annals Reials* de Lluís el Piadós, corresponents a l'any 826, en què es diu que Aissó *Rotem civitatem destruxit*. La revolta d'Aissó s'emmarca en un context de lluites indigenistes contra el domini carolingi, en un moment en què l'avanç dels francs —des de finals del segle VIII— havia convertit Osona en terra de frontera.

La importància estratègica de Roda fa pensar que podia ésser utilitzada pels francs com a fortalesa. Però la menció del 826 planteja dues qüestions:

a) Què era la *civitas* de Roda destruïda per Aissó? Es tractava d'una simple guarnició militar o hi havia un poblament estable? Des de quan era habitada? Quin tipus de poblament tenia?

b) Com va quedar el lloc després de la destrucció? Va quedar deshabitat o continuà havent-hi un nucli de població?

Caldrà esperar 100 anys per a trobar un nou esment del lloc en els textos: el 20 de setembre del 927, en una donació de terres a l'església de Sant Pere situada *in Rota civitate*, feta per Amo i la seva muller Orrata.²

Hem de considerar que el buit documental (826-927) correspon a un buit poblacional? Ja hem comentat en un altre lloc³ que la manca de documentació —explicable atès el replegament polític i administratiu franc a Osona des del 826 fins al 875— no justifica en absolut un despoblament. Podria donar-se el fet que el poblament, d'una manera o altra, s'hagués mantingut a l'Esquerda al llarg del segle IX. Comprovem que el topònim no s'havia pas perdut. En qualsevol cas, ens trobem amb què, el 927, hi ha una església funcionant a Roda, cosa que ens permet d'associar-hi una hipotètica comunitat de fidels. Aquesta és, doncs, la segona fase, la de formació del poblament medieval al voltant de l'església.

La documentació ens permet de conèixer alguns dels primers habitants alt-medievals de l'Esquerda, així com la situació de llurs cases i camps. Els noms tenen encara clares reminiscències visigòtiques: Ellemar, Eldregod, Witard, Wisall.⁴

Amb el temps, el recinte es fortificà i, des dels segles XII-XIII, la gent va tenir tendència a deixar el vell lloc de l'Esquerda per anar a viure

1. Vegeu I. OLLICH: *El jaciment arqueològic medieval de l'Esquerda, a les Masies de Roda de Ter (Osona)*. I: *Informe preliminar i estat de la qüestió*. «Quaderns d'estudis medievals», núm. 1 (Barcelona, 1980), pàgs. 6 a 8.

2. ACV, calaix 6, doc. 146. Cf. nota anterior, pàg. 7.

3. Cf. I. OLLICH: *El jaciment arqueològic medieval de l'Esquerda, a les Masies de Roda de Ter (Osona)*. IV: *L'església romànica de Sant Pere*. «Quaderns d'estudis medievals», núm. 7 (Barcelona, 1982), pàgs. 423 i 424.

4. ACV, calaix 6, doc. 712. Publicat a «Quaderns E. M.», núm. 7, article citat a la nota anterior, pàg. 425, document 2.

prop de l'església de Santa Maria, al cap del pont, vora la *strata francisca*. Aquest va ésser l'origen de l'actual població de Roda de Ter. Les successives lluites i destruccions de l'Esquerda, convertida en fortalesa, motivaren l'abandonament definitiu del primitiu nucli.

2. ELS ELEMENTS DE DEFENSA: LA SITUACIÓ I LA MURALLA

L'elecció del lloc a l'hora de situar el poblament medieval ve donada per la innegable situació estratègica de l'Esquerda, dominant el Ter en el límit de la Plana de Vic i les Guillerries, protegida naturalment pel mateix riu per tres costats. L'indret té un gran interès com a zona de defensa i de poblament, sobretot en èpoques d'inestabilitat social i política. En quedar voltada pel riu, l'Esquerda forma com una península, amb una única via d'accés, el cantó nord, protegit per una muralla.

Aquest mur de defensa, amb una amplada de dos metres, format per carreus desiguals, amb una torre a l'angle NE, planteja molts problemes. No en sabem encara la longitud total, ja que resta colgat per terra i vegetació, però cal suposar que abasta l'amplitud de la península en el seu nivell més alt.

Tampoc no sabem amb certesa l'època de la construcció. Mentre a la torre esmentada hi ha trossos on els carreus de pedra són units amb argamassa, en l'excavació de la cala 2/1982 ha aparegut un mur atalussat, fet amb pedra seca. Pensem, doncs, que pot tractar-se d'una muralla inicialment ibèrica, però molt retocada per obres posteriors, sobretot medievals, en alguns sectors. Respecte a un possible parallelisme amb les dues muralles d'època ibèrica conegudes a la comarca d'Osona (Folgue-roles i el Brull), pensem que cal esperar més resultats de recerca abans d'establir possibles comparacions.

El lloc on s'han localitzat restes medievals es troba a una certa distància de la muralla, si bé cal pensar que la zona interior d'aquesta és formada per camps conreats, encara per explorar arqueològicament.⁵

D'altra banda, l'excavació de la torre del NE (cala 4/1982) ens proporciona una estratigrafia prou clara: nivells superiors d'enderroc, amb fragments de ceràmica grisa-negra, relacionables amb una estructura triangular sobreposada; nivell de cendres i cremat, continu a tota la superfície de la cala; i nivell inferior, amb ceràmica ibèrica a torn i a mà. Això permet de relacionar diverses estructures sobreposades amb un reaprofitament de la muralla en època medieval.

5. Una primera excavació de prova feta enguany (cala 1/1982) al mig d'un d'aquests camps, ha proporcionat *in situ* ceràmica ibèrica, a més d'un important element material: una espasa de ferro (possible La Tène II).

3. ELS ELEMENTS DE FORMACIÓ I D'ESTRUCTURACIÓ URBANÍSTICA: L'ESGLÉSIA I LA PLAÇA

L'hàbitat a l'Esquerda durant l'Edat Mitjana pot ésser considerat en dues fases:⁶

— Una primera fase (segles IX-XI), corresponent a l'Alta Edat Mitjana, amb les següents característiques: poblat format per habitatges primitius, semiexcavats a la roca, amb algunes construccions de fusta; església pre-romànica, més petita, però situada al mateix indret que l'actual; i necròpolis de tombes antropomorfes excavades a la roca.

— Una segona fase (segles XII-XIII), corresponent a la Baixa Edat Mitjana, caracteritzada per: poblat format per edificacions de pedra i tàpia, d'una o dues habitacions, al voltant d'una plaça central; església romànica, d'una sola nau; i necròpolis de tombes de lloses, situades a un nivell més elevat que les antropomorfes.

Ens centrarem ara en la segona fase, en el poblat baix-medieval, al qual corresponen la majoria de restes visibles del jaciment, deixant per a un ulterior estudi les possibilitats d'hàbitat que oferia l'Esquerda a l'Alta Edat Mitjana.

Les restes del poblat visibles actualment estan a una distància relativament gran (125 metres) de la muralla que tanca l'accés i, a la vegada, el protegeix. El poblat se situa més a l'interior de la península, a la part més alta. De totes maneres, cal considerar que encara hi ha àmplies zones per excavar, i no podem aventurar cap resultat. L'espai ocupat pel poblat baix-medieval és d'uns 3.000 m², una proporció mínima si ho relacionem amb la totalitat del jaciment.

Observant el plànol del poblat, hom pot observar que hi ha dos elements bàsics de formació i d'estructuració urbanística: l'església i la plaça. Cada un d'aquests elements té una funció essencial i diferent alhora.

L'església actua com a nucli aglutinador del poblament, és el lloc sagrat entorn del qual es construeix, seguint l'esquema típic de formació d'un poblat a l'Alta Edat Mitjana. Les cases queden a ambdós cantons de l'església, ocupant tota la sagrera, deixant un espai més ample al sector sud, destinat a necròpolis.

En canvi, l'element d'estructuració urbanística, si és que hom pot aplicar aquest terme en aquest moment, seria la plaça. Considerem com a tal l'espai central d'uns 325 m² aproximadament, situat al nord de l'església, rodejat per una sèrie de cases que tenen l'accés precisament per aquest espai central. Enmig hi ha una estructura quasi quadrada (12 ×

6. Cf. I. OLLICH: *El jaciment arqueològic medieval de l'Esquerda, a les Masies de Roda de Ter (Osona)*. III: *La necròpolis medieval*. «Quaderns d'estudis medievals», núm. 4 (Barcelona, 1981), pàg. 233.

15 m), amb el cantó nord obert, amb àmbits separats al seu interior, que fan pensar en possibles llocs per emmagatzematge de grans o per a qualsevol altra funció comunitària.

Hom comptabilitza una quinzena de cases o habitacions visibles, que poden arribar a la trentena si tenim en compte restes de parets que apareixen arreu. Aquests habitatges són construïts amb pedra, i solen utilitzar les parets de la casa del costat com a paret mitgera. En el present estat de la investigació és difícil d'establir la diferència entre casa i habitació. Per tant, parlarem d'unitats d'habitatge, com al lloc que ocupa una família.

És temptador intentar aplicar un hipotètic índex familiar (3,7 persones per família) a cada unitat d'habitatge, que ens portaria a una aproximació al poblament del lloc (de 115 a 120 persones per 30 cases).

Però creiem que hem de reservar aquest punt per a quan la investigació arqueològica del poblat estigui més avançada en extensió. Aleshores, hom podrà comparar les dades arqueològiques amb les documentals, i intentar una aproximació demogràfica.

Els carrers són estrets i irregulars, i no segueixen cap pla urbanístic previ, sinó que són el resultat dels espais deixats entre casa i casa.

4. ELS ELEMENTS D'HÀBITAT: LES CASES

Les cases (habitacions o unitats d'habitatge) són força irregulars en el traçat de la planta, però segueixen bàsicament un model quadrat o rectangular. Una unitat d'habitatge, que correspondria a una família, pot estar formada per una habitació única, o per un conjunt de dues (cas de les habitacions H2 i H3) comunicades entre elles. La impressió que dóna una d'aquestes cases és la pobresa del nivell de vida de la gent que hi habitava.

A més del material rudimentari emprat en la construcció, l'espai hàbil ens dóna una idea de les necessitats del moment: una família s'encabia en espais molt petits, que varien de 15 a 20 o 25 m².

Les habitacions són construïdes directament sobre la roca viva, adaptant-se a les particularitats del terreny. D'aquí que el sòl d'algunes habitacions tingui un gran desnivell, ja que segueix el pendent natural de la roca cap el riu. D'altres construccions estan travessades per una gran diàclasi (normal en la geomorfologia de l'Esquerda), i els constructors van haver de tapar-la amb grans lloses per a salvar el buit. No és gens clar que aquestes diàclasis servissin com a possibles conduccions o canalitzacions, però tampoc hem de descartar aquesta hipòtesi.⁷

Algunes de les habitacions són semiexcavades a la roca (H3, per

7. Vegeu l'excavació de l'H2, publicada a «Quaderns d'estudis medievals», núm. 3 (Barcelona, 1981), pàgs. 151-152.

exemple), mentre que d'altres aprofiten algun tros de la roca semiexcavat, englobant-lo dintre de la mateixa habitació (cas de l'H2). Aquestes zones semiexcavades es repeteixen a diversos llocs del poblat, i caldrà aclarir si es tracta de restes d'un hàbitat anterior (alt-medieval, o potser fins i tot anterior), que van ésser reutilitzades en construir les cases dels segles XII-XIII.

Els murs són construïts amb carreus de pedra, i tenen una amplada que oscilla entre els 60 i els 80 cm. Són irregulars, tant en amplada com en direcció, ja que no sempre segueixen una línia recta de traçat. Els carreus de pedra es dipositen directament sobre la roca viva. La primera filada sol ésser a base de pedres llargues i planes, sobre les quals hom col·loca els altres carreus, més petits, de forma quadrada i rectangular. Alguna vegada, hom troba els carreus disposats en forma d'*opus spicatum*.

A partir d'uns 60 o 70 cm d'alçària és possible que la casa es construís amb tapial, tal com ha fet pensar l'excavació de l'H2.⁸ La coberta de les cases era d'un vessant o de dos, construïda amb un tram de bigues de fusta, de banda a banda dels murs. En algun cas, les bigues podien ésser aguantades amb posts de fusta encastats a terra, com ho demostren els forats excavats al sòl d'algunes habitacions. Tot el tram de fusta era cobert per teules, tipus *imbrex*, fetes amb pasta rosada o vermella, de cuita grollera, algunes amb impressions digitals per la cara externa.

L'entrada a l'habitació es fa a través d'una porta, ampla de 1 m a 1,20 m, situada generalment en un extrem del mur. Queda per resoldre el problema de les finestres, de l'evacuació dels fums, de la distribució funcional de l'espai intern, etc.

L'excavació de l'interior d'aquestes habitacions no ha permès, per ara, de determinar si hi havia espais destinats a un ús particular (cuina, espai per a dormir, etc.). En algun cas, hom ha localitzat restes de cendres, que permeten suposar l'existència d'un foc. Hom pot observar dos nivells ben diferenciats a l'interior de les habitacions:⁹

A) Un nivell de farciment, format per:

1. Una capa superficial de terra i humus, molt remoguda i amb restes i diferents tipus ceràmics procedents de les zones del voltant.
2. Una capa de terra forta i dura, amb barreja d'argamassa a la zona corresponent als murs.
3. Una capa de potència variable, de terra més esponjosa, amb restes diverses i barreja de materials.

8. Cf. nota anterior. Vegeu, a més, la reconstrucció hipotètica d'un habitatge de l'Esquerda a J. A. ADELL: *Notes per a l'estudi de la tecnologia constructiva de l'hàbitat en el poblament medieval de l'Esquerda*. Presentat a «XI Simposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular», Vic, 26-28 novembre 1982. En premsa.

9. Cf. I. OLLICH: *El jaciment arqueològic medieval de l'Esquerda, a les Masies de Roda de Ter (Osona)*. II: *Sistema i tècniques d'excavació*. «Quaderns d'estudis medievals», núm. 3 (Barcelona, 1981), pàg. 147.

B) Un nivell d'enderrocament, format per:

4. Una capa de grans pedres caigudes, barrejades amb fragments de teules.

5. Una capa formada per teules caigudes fragmentades, corresponents a la coberta de la casa.

6. Una capa de restes ceràmiques, majorment fragments de tipus medieval gris, dipositats directament sobre la roca que forma el terra de l'habitació.

Entre el material aparegut hi ha fragments de ferro i bronze, però bàsicament es tracta de material ceràmic, amb formes força diferents: olles, cassoles, bols, paella, etc. La ceràmica és sempre del tipus gris-negre, datable entre els segles XI-XIII.¹⁰

5. LA NECRÒPOLIS

Un element important en el poblat medieval de l'Esquerda és l'espai destinat a necròpolis.¹¹ Com ja hem esmentat abans, les tombes es troben disposades al voltant de l'església. Al sector nord i al sector oest, fins i tot, hi ha espais delimitats per estructures. En canvi, al sector sud hi ha una àmplia zona destinada a cementiri, on no hi ha cap edificació fins a una distància de 17 metres de l'església. Això dona, en aquest sector, un espai hàbil de 340 m², amb una potència de terra important que va permetre l'enterrament en capes successives. En aquesta zona hom va realitzar un tall d'11 metres de llarg per 2 m d'ample (campanya del 1980), en direcció est-oest, i vam poder establir els següents nivells:

- I. Superior: enterraments simples, entre una capa de calç.
- II. Enterraments en tombes de lloses formant caixa.
- III. Enterraments en tombes excavades a la roca, de tipus antropomorf.
- IV. Enterraments en fossa, directament sobre el terra.

Una aproximació cronològica ens portava a datar els nivells superiors vers els inicis del segle XIV; en el nivell II vers els segles XII i XIII, i els nivells III i IV vers els segles IX i X. Aleshores, la necròpolis que cor-

10. Cf. I. OLLICH: *Algunes peces de ceràmica grisa medieval a Catalunya*. «Colloques Internationaux du CNRS» (Valbonne, 11-14 sept. 1978). París, 1980, pàgs. 403-406. I també: *Formes i decoració de la ceràmica grisa medieval procedent del jaciment medieval de l'Esquerda*. II Coloquio Internacional de Ceràmica Medieval en el Mediterráneo Occidental. Toledo, 2-7 nov. 1981.

11. Cf. article citat a la nota 6, i *Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)*. Annex 1 de «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia».

respon al poblat baix-medieval presentat ací, és la dels nivells I i II, dels segles XII-XIII i XIV, coetanis per tant, també, de l'església romànica.

Les tombes excavades a la roca, en canvi, correspondrien a un moment anterior, amb un habitatge alt-medieval encara no localitzat, i amb una església romànica.

Les tombes excavades a la roca, en canvi, correspondrien a un moment anterior, amb un habitatge alt-medieval encara no localitzat, i amb una església pre-romànica de la qual tampoc no sabem res.

Cal considerar la situació de les tombes antropomorfes excavades a la roca, així com l'amplitud de l'espai que ocupen. La posterioritat de les construccions del segle XII-XIII és manifesta, tant en el campanar de l'església (amb dues tombes antropomorfes a dins), com en les parets que tallen i passen per sobre d'algunes de les tombes. És curiós el grup de tombes que, seguint la línia vers el nord, segons la diàclasi del terreny, ocupen l'espai central de la plaça, que hem d'imaginar-nos reomplerta per una capa de terra i humus en època baix-medieval.